

ליטמן מור

חיי היום-יום בעיירה דוד הורודוק לפני השואה

דברים שנאמרו על ידי ליטמן מור (מורבצ'יק) בן ה-94
באזכרה השנתית לזכר קדושי דוד הורודוק, ערב י"ז באב תשע"א,
16 באוגוסט 2011, בהיכל דוד הורודוק בתל אביב

ליטמן מור והבנות עידית ותמי על יד המצבה,
על קבר האחים בדוד הורודוק 2003
מתוך הספר "המלחמה על החיים"

מבוא

אני מודה ליו"ר הארגון על ההמלצה לבוא ולשמע מפי על הנושא, כי הזמן אוזל (הגיל!) אני מודה לאלה שבאו, "הפסימיסטים", שהזדרזו ונענו להמלצה. אני מודה ל"אופטימיסטים" שיבואו לשמוע אותי, אני מקווה, בפעם הבאה. יש לי מספיק חומר לספר לכולם. אני מברך את כולנו בכריאות טובה.

לצערנו יקירינו נספו בשואה ב-1941-1942 ונרצחו בדם קר על ידי הגרמנים הנאצים ועוזריהם הגויים – ה"הורודצ'וקים", שכנינו מזה מאות בשנים (ועל כך בהמשך), ואין לנו מסמכים וארכיונים לערוך מחקר ראוי כנדרש. לכן כל שאספר בא לי מהזיכרון, שתודה לאל עוד לא בגד בי. מניסיוני בעבר אוכל לומר "אמת דיברתי".

עם זאת פה המקום להזכיר את "ספר הזיכרון" בהוצאת ארגון יוצאי דויד-הורודוק בישראל, אלבום תמונות ומאמרים "בית הספר תרבות בדויד-הורודוק", האוטוביוגרפיה של ניצול השואה בשם "המלחמה על החיים" מאת עבדכם הנאמן. החומר נמצא בספרייה של ארגוננו. כדאי, רצוי לעיין בחומר, לקרוא אותו, להוסיף דבר. יותר טוב מאוחר מאשר בכלל לא.

לכאורה היה אפשר לספר על ארבע תקופות.

התקופה הראשונה היא טרם הולדתי (1917).

התקופה השנייה הזכורה לי אישית, לרבות מהסיפורים של ההורים ובני המשפחה "מסביב לשולחן", מ"החדר", מבית הכנסת, מ"השול-הויף", מבית הספר "תרבות", מהרחוב.

התקופה השלישית היא התקופה 1939-1941 בה שלט השלטון הסובייטי.

התקופה הרביעית היא השואה ולאחריה.

הפעם אספר על התקופה השנייה בה נולדתי, גדלתי, מעורה בחיי היום יום, לפני שנסעתי בגיל 14 ללמוד בוויילנה. אני, בן הדור הראשון לשואה, עומד לפניכם – הדור השני שלאחר השואה, ואני מניח שלרבים מכם זכורים הדברים מבית אבא ואימא.

יש לי חומר בכתב יד (אני מחזיק אותו ביד) שכתבתי לפני מיספר שנים על הנושא שלפנינו. אני מתכנן לכתוב בעזרת השם עוד ספר שיתבסס על החומר. מי יתן... הכול בידי אלוהים בשמיים.

המצב הטופוגרפי

דוד הורודוק שוכנת בחבל פוליסיה, בדרום מערב מדינת ביאלורוס, על גדות הנהר הורין. הנהר זורם מדרום לצפון ומקשר את גבעות פודוליה שבמערב אוקראינה עם פוליסיה. אזור פוליסיה מכוסה ביערות וביצות. בפולקלור היהודי היה נהוג לכנותו "פינסקער בלאטעס" – ביצות פינסק. עד לאחרונה לא היו כבישים באזור. באביב עולים הנהרות על גדותיהם והתחבורה העיקרית היתה בסירות ובאוניות קיטור, בעגלות רתומות לסוסים, ובחורף בעגלות שלג. אף הן רתומות לסוסים. את המחרשות בשדות היו בדרך כלל מפעילים באמצעות שוורים.

כ-30 ק"מ מדוד-הורודוק נשפך ההורין לפריפט, הזורם מהמערב למזרח ונשפך על יד קייב – עיר הבירה של אוקראינה, אל נהר הדניפר, הנשפך לים השחור. המקום שהפריפט נשפך לדניפר נקרא צ'רנובל ובשם הזה נקרא הכור האטומי צ'רנובל שהתפוצץ ב-1986.

העיירה נוסדה בתחילת המאה ה-12 על ידי נסיך ממוצא טאטארי ושמו דוד, ועל שמו נקרא כנראה שם המקום. באותה תקופה סבלו כל יישובי החבל מפשיטות חוזרות ונשנות של צבאות הטאטארים שהגיעו מהדרום. באחת הפשיטות הללו, בשנת 1240, הצליחו הטאטארים להחריב ערים רבות בחבל פוליסיה, להניס את תושבי המקום מערבה לעבר העיר פינסק – העיר הגדולה באזור, ולהתיישב ישיבת קבע על גדות הנהרות הורין ופריפט.

ב-2003, כאשר ביקרתי עם שתי בנותי עידית ותמר בעיירה, נוכחנו כי העיירה הקימה בשנת 2000 במרכז העיירה פסל לזכרו ולכבודו של מייסד העיירה הנסיך דוד.

במאה ה-14 נסיך ליטא וויטוס נתן את העיירה במתנה לנסיך הסטאורודובי זיגמונט קייסטוטוביץ, ובמאה ה-15 היא עברה לרשות הנסיך יורי אולשנסקי ונכללה בתחום נסיכות פינסק. בשנת 1521 עברה העיירה לרשותו של מלך פולין זיגמונט הראשון. בשנת 1569 החליטה מלכות פולין בלובלין לייסד אונייה (איחוד) בין פולין לליטא. הפולנים החדירו לליטא את הדת הקתולית.

ממחצית המאה ה-16 ועד המאה ה-18 השתייכה דוד הורודוק לממלכת פולין ליטא.

ב-1586 העניק המלך הפולני זיגמונט אוגוסט את העיירה למשפחה הפולנית המיוחסת רדזיביל. זכור לי, כילד – שההורים שילמו בשנות העשרים של המאה הקודמת "צינש", דמי חכירה, לנסיך הפולני רדזיביל. דמי החכירה היו עבור הקרקע עליו עומד הבית שלנו. ב-1793, בעת "החלוקה השנייה" של פולין בין שכנותיה רוסיה, גרמניה ואוסטריה, עברה העיירה לידי רוסיה הצארית.

לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה העיירה לפולין העצמאית. ב-1921 התייצב הגבול הסובייטי-פולני ודוד הורודוק נשארה תחת השלטון הפולני עד 1939. על פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב מה-23.8.1939 – הוחזרו-שוחררו ביאלורוסיה המערבית ואוקראינה המערבית לברית המועצות, וב-19 בספטמבר 1939 נכנס הצבא האדום לדוד הורודוק. ב-2 ביוני 1941 תקפה גרמניה הנאצית את ברית המועצות ("מבצע ברברוסה") וב-10 ביולי 1941 כבשו הגרמנים את העיירה.

דוד הורודוק שוחררה ביולי 1944 על ידי הצבא האדום. עברה עד 1992 לשלטון ברית המועצות, כאשר המדינה הקומוניסטית התפרקה. מאז נמצאת דוד הורודוק מבחינה פוליטית במדינת ביאלורוס הנחשבת, אגב, על ידי המערב – נכון להיום למדינה דיקטטורית. בין שתי מלחמות העולם קבעו את אופייה של דוד-הורודוק הנוצרים המקומיים בני הדת הפרבוסלבית שראשה יושב במוסקוה. הנוצרים האלה שכונו "הורודצ'וקים" (על פי שם העיר) הם ממוצא טאטארי.

הם שמרו על ייחודם ולא התבוללו בסביבה הכפרית-הביאלורוסית. הטיפוס של איש פוליסיה, "הפולישוק", הוא לפי אופיו מתון, אדיש – לעומתו ההורדצ'וק הוא בעל אופי מלחמתי, מבנה גופו איתן, עורו שחום, אפו רחב ואורח חייו שונה מהכפריים. הם התחתנו בינם לבין עצמם, עסקו במסחר. לא עסקו בחקלאות. הנשים גידלו זרעים וירקות בגינות על יד הבית והגברים שיווקו אותם ברחבי המדינה.

כל השנים הללו היו נאמנים לצאר הרוסי, הם התנגדו למהפכה הבולשביקית והתייחסו באיבה לברית המועצות ולקומוניסטים.

כדאי לציין שבספר דוד גורודוק, שפורסם בשפה הביאלורוסית בכתב קירילי, והוצא לאור על ידי העירייה במלאת 800 שנה ליסודה של העיירה, ישנם פרקים המתארים את השתתפותם של בולשביקים, מעדת "ההורודצ'וקים", שעונו וחוסלו על ידי סטלין בברית המועצות.

במרס 1917 היתה ברוסיה המהפכה הדמוקרטית ובראש הממשלה עמד קרנסקי. בתקופה הקצרה עד למהפכת אוקטובר 1917 שלט בעיירה השלטון הדמוקרטי, הוקם בית ספר יהודי והלימודים התנהלו בשפה העברית. התנועה הציונית פעלה כחוק, נפתחה ספרייה, והיחסים בין הנוצרים ליהודים היו סבירים.

אחרי מהפכת אוקטובר התחלף השלטון בעיירה לסירוגין, וכאשר התייצב הגבול הסובייטי-פולני ב-1921 נאמד מספר תושבי העיירה ב-10,000 נפש: 58% ביאלורוסים, 25% יהודים ו-17% אחרים, רובם אוקראינים ומקצתם פולנים-קתולים, שהובאו לאזור על ידי השלטונות הפולניים לשמש כפקידי השלטון, כבעלי המונופולים, וכן מתנחלים פולניים שקיבלו חינם קרקעות בסביבה.

ההשתייכות הלאומית נקבעה אותו זמן בדרך כלל לפי הדת. הפרבוסלאבים עם זיקה לארכיאופטרייה במוסקבה היו ביאלורוסים ורוסים. הפולנים היו קתולים עם זיקה לאפיפיור ברומא. האוקראינים – נוצרים אורתודוקסים עם זיקה לראש הכנסייה ביוון.

השלטון הפולני עודד את הכנסייה הקתולית, ובכפרים מועטים הפכו הפרבוסלאבים ל"אוני אטים". סדר תפילותיהם לא השתנה אבל זיקתם היתה לאפיפיור ברומא. היהודים נרשמו בתעודות הזהות כבני דת משה.

המצב הדמוגרפי

מוצא יהודי דוד הורודוק במחצית המאה ה-16 גדל היישוב היהודי בליטא. בגלל רדיפות היהודים בגרמניה זרמה ההגירה היהודית מהמערב למזרח. היישובים הראשונים קמו בחלקה המערבי של ליטא, למשל בריסק (דליטא), גרודנה. שלטונות ליטא פתחו את השערים להגירה היהודית מגרמניה כי ראו במהגרים אלמנט המחיייה והמפעיל את החיים המשקיים המפגרים של הארץ. ליהודים ניתנו זכויות גדולות שוות לשליאכטה (Szlachta) הפולנית ובעלי האחוזות.

את תפילותיהם ערכו באין מפריע, בשבת לא גבו חובות מיהודים, יהודי לא הוזמן לבית משפט בשבת.

סביב כל יישוב גדול קמו עיירות קטנות. קהילה יהודית מאורגנת הוקמה בפינסק בשנת 1506, מכאן שהקהילה המאורגנת בדוד הורודוק קמה יותר מאוחר. בתקופה הזו עסקו היהודים במסחר, החזיקו בחכירה אחוזות, מונופולים למכירת יי"ש, מכירת מלח, בתי מוזגים ופונדקים וכן עסקו בגביית מסים לאוצר המלוכה.

אגב בשנות השמונים ראיתי על קירות בניינים בתל אביב מודעות בעברית מטעם ערבים קיצונים בהן הם טוענים שמוצא היהודים באוקראינה ובפוליסיה הוא מן הכוזרים – שבטים על יד הים הכספי שהתיגירו. בכך רצו לומר שליהודים שגרו באירופה המזרחית אין שום זיקה ותביעה לארץ ישראל.

בדוד הורודוק נמצאו יהודים כבר במחצית המאה ה-16, אבל התייעוד הראשון של הקהילה הוא משנת 1667. זאת לזכור סביב שנת 1648 פרעו ביהודים הקוזקים של אוקראינה בראשותו של חמילניצקי. הקוזקים היו נחותים מבחינה כלכלית. הם עסקו בחקלאות אבל האדמות היו שייכות לאצילים פולנים. האצילים החכירו את האדמות ליהודים, אשר התחשבנו עם האיכרים. הקוזקים ראו ביהודים משתפי פעולה עם הפולנים; גובי המסים, וככאלה נתפסו כשליחי האצילים וכמנצלים הישירים של האיכרים מבחינה כלכלית. הקוזקים היו מאמיני הכנסייה היוונית אורתודוקסית. בשנת 1647 פרץ המרד נגד מלך פולין. המרד קבל צביון של הפיכה עממית כנגד שיטת המשטר הפאודלי והכיבוש הפולני. המרד הופנה גם נגד היהודים משום שהם נתפסו כנציגי המשטר השנוא. בהמשך איבד המרד את אופיו המקורי והפך לסדרת פרעות נגד היהודים. בפרעות האלה נהרגו כמאה אלף יהודים, נחרבו כשליש מקהילות היהודים בפולין ובאוקראינה. הפרעות הגיעו עד לוויילנה. בקהילות רבות התנגדו לפרעות בנשק. בהתחלה לחמו הפולנים בצד היהודים אבל בהמשך "הבעל ברית הפולני" בגד ביהודים ובמקרים רבים הסגירו הפולנים את שכניהם היהודים לפרועים. ב-10 ביוני 1648 – בכ' בסיוון ת"ט נרצחה כל קהילת יהודי נימירוב בקרבת הגבול בין פולין לאוקראינה. יום זה נקבע כיום לזכר כל הגזירות שהוטלו על היהודים באותו זמן. חוברו נוסחים של תפילות "אל מלא רחמים", יום זה נקבע כיום צום. לימים כתב המשורר ח.ג. ביאליק את הפואמה הידועה "בעיר ההריגה", בעקבות הפוגרום העקוב מדם שהתרחש ב-1903 בעיר קישיניב, שהייתה תחת שלטון הצאר הרוסי. בגלל הצנזורה הרוסית הוא קרא תחילה את השיר בשם "משא נימירוב", לזכר רצח היהודים שם כמ-250 שנה לפני כן.

הקהילות כאמור סבלו קשות מהפרעות, הן התדלדלו, וב-1766 מנתה קהילת דוד הורודוק רק 408 נפש, לא כולל ילדים עד גיל שנה שהיו פטורים ממס. המיפקד היה לפי שיטת "מס גולגולת". ייתכן שמיספר יהודים נמנעו מלהתפקד, ומיספר היהודים היה גדול יותר. הקהילות נזקקו למימון לשיקום. בשנת 1679 נטלה קהילת פינסק הלוואה מכנסיית להישין לצרכיה ולצורכי הקהילות השכנות. בצד קהילת פינסק נרשמו כערבים להלוואה גם קהילות הסביבה ובהן מוזכרת גם קהילת דוד הורודוק.

מפקדים מהמאה ה-19 מעידים על גידול היישוב ומספר היהודים הגיע ב-1847 ל-1,572, ובשנת 1897 ל-3,087 (כ-40% מכלל האוכלוסייה). אחרי מהפכת אוקטובר ב-1917, התחלף השלטון לסירווגין, בין הצבא האדום לבין הפולנים. הרוסים הלבנים והבאלאכובצים, תומכי המערב ומתנגדי הקומוניסטים – פרעו ביהודים, בזזו את רכושם, הטילו קונטריבוציות, רצחו בני ערובה יהודים (ביניהם את דודי אחי-אמי – דורצין, מכפר רובלה). יהודי הקהילה ניסו בכל דרך להגר מעבר לים – לארצות הברית, לקובה, לארגנטינה, לדרום אמריקה, לקנדה ובשנות העשרים לארץ ישראל.

מיספר היהודים ב-1921 בקהילה ירד ל-2,832 נפש, כ-28% מכלל התושבים. הקהילה הוכרה רשמית על ידי השלטון הפולני. רישום הלידות, הנשואים, הפטירות היו בידי הרב המקומי, אבל האנטישמיות ששררה בפולין בשנות השלושים, ובמיוחד ההשפעה של גרמניה הנאצית לאחר שהיטלר עלה לשלטון ב-1933 – השתקפה בחיי היום יום של יהודי העיירה. העיירה שכנה קרוב לגבול הסובייטי, והשלטונות הגבילו את חופש התנועה, קניית קרקעות, ועוד. היהודים המשיכו להגר אל מעבר לים, והנוער הצליח במידה רבה לעלות לארץ ישראל. בארץ נוסד ארגון יוצאי דוד הורודוק הממשיך בפעולותיו כל השנים ועד היום הזה.

על פי הסכם מולוטוב-ריבנטרופ הוחזרו ביאלורוסיה ואוקראינה המערביות לברית המועצות. ב-19 בספטמבר 1939 נכנס הצבא האדום לעיירה ובכך נגמר השלטון הפולני בין שתי מלחמות העולם. מיספר היהודים מנה אז בערך כ-3,500 נפש.

מ-1939 ועד 1941 שלט בעיירה השלטון הסובייטי, והדבר השפיע על הקהילה היהודית. הקהילה לא הוכרה רשמית, הפעילים הציונים האמידים הוגלו לסיביר. חלקם מתו שם מרעב וממחלות, אלה ששרדו חזרו למערב לאחר המלחמה. רובם עלו לארץ ישראל. מקצתם היגרו לארצות הברית, לקנדה.

כפי ציינתי ב-22 ביוני 1941 התקיפה גרמניה הנאצית את ברית המועצות. הסובייטים נסוגו וב-10 ביולי נכנסו הגרמנים לעיירה. בתקופת הביניים היה השלטון הזמני בידי נכבדי העדה הנוצרית (ההורדצ'וקים) בראשותו של מרייקו – החובש של העיירה "וידיד" היהודים לשעבר. הנוצרים המקומיים שמחו להיפטר מהשלטון הסובייטי וקידמו בברכה את בואם של הגרמנים. כאשר נסוגו הסובייטים מהעיירה החלו הגויים להתנכל ביהודים. משלחת של נכבדי העיר בראשותו של מרייקו נסעה לעיר המחוז פינסק וביקשה את הגרמנים לחסל את יהודי העיירה. אומנם על ה"פתרון הסופי" הוחלט בוועידה ונזה בתחילת 1942 אולם כבר בקיץ 1941 היו גדודים גרמניים מיוחדים שנקראו איינזצגרופן, שהתלוו לחיילי הוורמאכט (הצבא הסדיר). תפקידם היה לחסל את הפעילים הקומוניסטיים ואנשי המיסד הסובייטי.

השלטון הנאצי בפנסק נענה ברצון לבקשת המקומיים לחסל את יהודי המקום. ביום ראשון, ב-11 באוגוסט 1941, י"ז באב תש"א, כינסה המשטרה המקומית את כל הגברים היהודים מעל גיל 14, הובילו אותם למקום הקרוי כינויסק – כ-5 ק"מ מזרחה מהעיירה, לבורות שהוכנו מראש, ושם נורו על ידי הגרמנים והמשטרה-הז'נדרמריה המקומית. באותו יום נרצחו כל הגברים של העיירה, למעט שלושה או ארבעה שהצליחו להתחבא אבל נרצחו על ידי המקומיים לאחר שגילו אותם. הנשים והילדים, וביניהם אימי האהובה חיה לאה ואחותי זיסל, גורשו מהעיירה. כוונת הגרמנים היתה שהנשים והילדים ימותו מרעב וממחלות בביצות שבסביבה, כי הם לא הורשו להיכנס לעיירות הסמוכות.

לפי מקורות גרמניים המבצע לא הצליח והנשים והילדים חזרו לעיירה לאחר שבועות אחדים ונכלאו בגטו (ראה ספרו של יצחק ארד "תולדות השואה בברית המועצות והשטחים המסופחים", עמ' 316). ב-10 בספטמבר 1942 חיסלו הגרמנים את הגטו ורצחו את הנשים והילדים במקום שבו רצחו את הגברים ב-1941.

על רצח הגברים אין תיעוד. בשנות השישים התנהל משפט נגד אנשי הס.ס הגרמנים שחיסלו את הגטו בפנסק, דוד הורודוק, סטולין ולכבה. בספרייה של "יד ושם" בירושלים מצאתי עותק של שלושה תיקים משפטיים מאותה תקופה, בהם מפורטים השמות והדרגים של כל הרוצחים. בראש גדוד המחסלים היה גרמני מהסודטים של צ'כוסלובקיה. רוב הגרמנים שהואשמו ברצח היהודים ב-1942 יצאו נקיים מאשמת רצח, והסיבה היא שהוכח שהרצח בוצע על ידי קבוצות יורים מבין האוכלוסייה המקומית ואילו הגרמנים עסקו רק בפיקוח. חלקם הורשעו וגזר דינם היה עד 4 שנות מאסר.

בהתאם למידע בכתב שקיבל לאחר השואה בן העיר שמשון גיטלמן – מעיריית דוד הורודוק, ואשר אושר גם לאחרונה לזיו בגון, יו"ר הוועד של ארגון יוצאי העיירה בארץ, בעת ביקור שורשים בעיירה – נרצחו בדוד הורודוק כ-7,000 יהודים גברים נשים וטף, תושבי העיירה והכפרים שבסביבה וכן הפליטים היהודים שהגיעו אליה מפולין.

את כל האינפורמציה הזו הצלחתי בקושי רב לברר, תוך סיכון נפשות כאשר בסתיו 1944, לאחר שהצבא האדום התקדם לעבר פולין, נסעתי, בדרך לא דרך, לדוד הורודוק, בה נולדתי ובה חיה ונספתה כל משפחתי (על כך אני מפרט בספר שלי, "המלחמה על החיים"). ב-1939, כאשר הסובייטים נכנסו לדוד הורודוק, עזבתי-ברחתי, בנובמבר 1939, מהעיירה לוילנה במטרה להגר לארצות הברית או לעלות לארץ ישראל. לצערי לא הצלחתי לצאת משם. ב-24 ביוני 1941 כבשו הגרמנים את העיר [וילנה] וב-6 בספטמבר הוכנסו לגטו. השתייכתי למחתרת בגטו, אשר דגלה בהתנגדות לגרמניה וב-12 בספטמבר 1943 – כשבועיים לפני חיסול הגטו – ברחתי ליערות נארוץ, כ-250 ק"מ צפונית מזרחית לוילנה, שם לחמתי במסגרת הפרטיזנים הסובייטים בבילורוסיה נגד הכובש הנאצי.

בבואי לעיירה בסתיו 1944 לא מצאתי בה אף יהודי אחד. כל משפחתי, כל קרובי – נרצחו ונספו בשואה.

ביקרתי בעיירה שלוש פעמים. ב-1944, ב-1996, עת הקמנו מצבה על גיא ההריגה, וב-2003 עם בנותיי, במסגרת סיור שורשים. חיפשתי ובדקתי אולי ניצל מישהו מהמשפחה. כיום אין זכר לקהילה היהודית בדוד הורודוק.

על גיא ההריגה הוצבה מצבה לזכר יקירינו. יוצאי העיירה בארץ ובחו"ל מבקרים שמה לומר קדיש. ארגון יוצאי העיירה בארץ ובחו"ל קבעו את התאריך י"ז באב כיום הזיכרון של חיסול הקהילה. בשנות החמישים פירסם הארגון את ספר הזיכרון של דוד הורודוק, הקים מצבה בבית הקברות בחולון לזכר הנספים של יהודי העיירה והכפרים הסמוכים לה, בבית התפוצות קבענו שלט לזכר הקהילה, ובבית לוחמי הגטאות קבענו גם שלט לזכר ילדי הקהילה שנספו בשואה. ב-1992 פירסמנו אלבום הכולל מאמרים ותמונות של בית הספר "תרבות" בעיירה. ב-2001 הוצאנו באמצעות בית התפוצות תקליטור. במחשב אפשר לראות ולשמוע בעברית ובאנגלית תיאור של תנועות הנוער והמפלגות בעיירה בשנות השלושים של המאה הקודמת. ועד הארגון (אני נמנה על חבריו) ממשיך להנציח את זכר הקהילה. הארגון שידרג את המצבה שהוקמה ב-1996 על קבר האחים של יקירינו.

ב-2005 פרסמתי את האוטוביוגרפיה שלי "המלחמה על החיים" ובו פרטים על חיסול יהודי העיירה בשנים 1941-1942. כיום, כאמור, דוד-הורודוק היא "יודנריין". החומר המובא על ידי מבוסס על זיכרונותיי ועל הסקירה של בן עירנו ויו"ר ארגון יוצאי העיירה יוסף ליפשיץ, המובאת ב"ספר הזיכרון של דוד הורודוק".

למזלנו בן העיר ממשפחת מלמדים, ד"ר מ. זגורודסקי, יליד 1870, עלה לארץ בשנת 1900 וכתב ספר זיכרונות. קטע מהספר "דמדומים בין השמשות", המופיע בספר הזיכרון של העיר, וכך יש לנו מושג על חיי היהודים ושכניהם ה"הורודצ'וקים" מלפני כ-150 שנה. (הכרתי אותו במקרה, בבואי לארץ ב-1946, גרתי אצל אחותי אסתר ברחוב שטנד בתל אביב בשכנות אתו. הוא גר באותו בנין ונפטר בשנת 1955).

אורח החיים של היהודים בתקופה הנסקרת לא שונה בהרבה מהתקופה שהוא מתאר. בעיירה גרו כ-300 משפחות יהודיות. היהודים גרו במרכז העיירה, סביב מגרש החנויות. הבתים בנויים מקורות עץ בלתי מהוקצעות, חלונות בלי תריסים, גגות מכוסים אלומות קש או שחפים- "גאנטעס" [?], רחובות בלי מדרכות ובלו כבישים. מיספר היהודים בדוד הורודוק בתקופה הנסקרת מ-1900 ועד 1940 מנה בערך 3,500-4,000 – כשליש מכל התושבים. במשך כל השנים מיספר היהודים נע תמיד סביב שליש מכל התושבים.

קהילה היתה מרוחקת ומבודדת מבחינה טופוגרפית מקהילות אחרות בסביבה. היו כאלה שלא יצאו מהעיירה במשך כל חייהם. המגע עם הנוצרים המקומיים והכפרים בסביבה היה על בסיס מסחרי גרידא, ולא היו יחסים חברותיים ביניהם. במבט אחורה מצטיירת בעיני תמונה שהיהודים בעיירה גרו בגטו מתוך רצון והקהילה חיה כ"מדינה" בתוך מדינה.

השפה

שפת הדיבור היתה יידיש במיבטא ליטאי. בגלל המרחק מליטא היתה השפה דלה, מתובלת במילים של ההורודצ'וקים. אלה דיברו בשפה הביאלורוסית מתובלת במילים רוסיות. אנו קראנו לזה שפת הגויים – "גוייש". מושגים חדשים היו מבטאים לפי שפות זרות.

הכתב

הכתב ביידיש היה באותיות כפי שהן כתובות במקרא. לשון המקרא נקראה "לשון קודש". מעטים מהדור הישן הבינו וידעו לדבר עברית. הנשים בקושי ידעו קרוא וכתוב. כל זאת עד פתיחת בית הספר "תרבות" ב-1924.

השמות

לפי השיטה הרוסית שמו של אדם מורכב משמו הפרטי והשם אביו. כבר ציינתי שהעיירה דוד-הורודוק עברה משלטון פולני לרוסי, ולהיפך. שם העיירה שונה מדוד הורודוק לדוד גורודוק, ובזמן השלטון הפולני לדודגורודק. שמות הרחובות שוננו. היה בלגן גדול. גם השמות של היהודים אמורים היו להשתנות ולקבל צליל לועזי (וכך למשל שמי הרשמי בפרטיזנים היה ליטמן יודלביץ – לפי שם אבי המנוח יהודה).

יהודי העיר פתרו את הבעייה בצורה שונה ופשוטה. למשל: וולף ביילקעס. אותו וולף (בעברית זאב): לאשתו קראו ביילקה. היא היתה הדומיננטית בבית ולכן לשם הבעל וולף הוסיפו את שם אשתו ביילקה.

בדרך כלל לכל משפחה היה שם שהתבסס על שם ראש המשפחה – הזכר. למשל משפחת משה-יהודה, משפחת משה דער אולשאנער (הוא הגיע לעיירה מהכפר הסמוך אולשאן). שם המשפחה שלי היה מורבצ'יק אבל אותי זיהו בעיר בתור ליטמן, הבן של יודע שאכנעס (הבן של יהודה שלאביו (סבא שלי) קראו שכנא). במאה התשע עשרה עברו יהודים רבים שגרו בכפרים, לעיר, ונהוג היה לאתר אותם על פי שם הכפר ממנו באו.

היה לי קשה להעלות את הנושא בכתב, אבל אדם שבא לבקר בעיירה היה לו קשה להתמצא שבעתיים. כנראה שזו הסיבה לכך שבמשך דורות השתרש הנוהג שלכל משפחה היה Nick Name – בידיש א צונעמעש (שם נילוה), בדרך כלל לא מחמיא.

התהלכו למשל שמועות: אדם הגיע לעיר להיפגש עם משפחה, נגיד לצרכי שידוך. כמובן שהיה עליו לנסוע באמצעות עגלה רתומה לסוס בהנהגתו של עגלון יהודי מקומי. בדרך היה מנסה לתהות ולקבל מידע על הכלה של המשפחה המבוקשת, אצל העגלון. העגלון היה מזהה את המשפחה לפי השם הנלווה. היחס של העגלון למשפחה היה משפיע רבות על החלטת הנוסע. מסובך? מובן? בפעם הבאה אביא יותר דוגמאות וגם אז כדאי לקרוא את סיפורי שלום עליכם.

חיי המשפחה

מיספר המשפחות בשנות השלושים של המאה הקודמת היה כ-500. מיספר הילדים במשפחה הגיע ל-6-8 ילדים. תמותת התינוקות, וההגירה – קיזזו את שיעור הילודה הגבוה, והיישוב לא גדל.

אצלנו במשפחה, למשל, היו 7 ילדים. אחותי הבכורה אסתר שיינדל נולדה בסוף 1899, אחרי זה נולד ב-1901 אחי וועלוועל, ב-1904 נולדה אחותי זיסל, ב-1907 אחי יוסל, ב-1909 אחותי בלה, אני ב-1917, ואחי הקטן שכנא-סאשא ב-1924.

יוצא אפוא שמספר המשפחות היה כ-500 (בחיישוב סכמטי) – יחסית לא גדול. עם זאת מרבית הזיווגים היו בין בני העיירה. יתר על כן – למרות שבעיירה קטנה כל אחד הכיר את השני – רוב השידוכים היו באמצעות שדכן, כמובן יהודי.

היהודי שעסק בזה, זה היה "המקצוע" שלו, ומזה התפרנס. כולם הכירו אותו ולפי מיטב זיכרוני, אם אינני טועה, החזיק בידו פאראסול גם בקיץ, כסימן היכר.

רישום הלידות, הפטירות, הנישואין היה בידי הרב המקומי. ניתן גם היום לקבל את הנתונים בארכיון בעיר המחוז דאז מינסק. תמורת תשלום. אפרט מספר קריטריונים שקבעו את תהליך השידוך.

ייחוס

ההורים בדקו אם למשפחה של החתן או הכלה (לצד השני) היו מחלות במשפחה שעוברות בתורשה. היעדר מחלות במשפחה היה קריטריון חיובי. ולהיפך.

מעניין שבימינו בישראל ההשלכות הגנטיות הן פרמטר חשוב בזיווג. משרד הבריאות בישראל קבע, למשל, שאם בני הזוג הם אשכנזים ומוצאם מליטא הם חייבים להיבדק על מחלת טיי זקס, מחלה שכיחה בין יהודים אשכנזים בליטא. נשים בהריון מעל גיל 35 עוברות בדיקת מי שפיר לבדיקת העובר.

החתן שלנו (Son in law) פרופ' מוטי שוחט, מנהל המכון לגנטיקה במרכז הרפואי רבין בפתח תקווה, קובע שמספר הבדיקות הגנטיות וההתייעצויות הגנטיות הולך וגדל, וחלקן נמצאות בסל התרופות.

בתקופה הנסקרת לא היו עדיין בדיקות מהימנות. אבל מחלות רוח – שבזמנו לא טופלו בצורה נאותה – אם היו במשפחה, היו פרמטר שלילי.

המעמד הסוציאלי

המעמד הסוציאלי נקבע לפי המצב הכלכלי – עשיר, אמיד, עני, חסר אמצעים, מובטל, מובטל זמנית, בטלן וכיו"ב. עם זאת היתה חשיבות במה עוסק הצד השני, ומניין הרכוש שבידו.

נדרוניה

הורי החתן דרשו "נאדען", בעברית נדרוניה, בארמית נדן. הנדרוניה – בכסף או ברכוש שווה כסף – היתה מיועדת לעזור לזוג שהתחתן להסתדר בחיים. רוב הזיווגים, אמרנו, היו באמצעות שדכן והוא היה מקבל 10% מהנדרוניה, אם הזיווג היה בין בני העיר. אם הזוג היה משתי ערים רחוקות זו מזו השדכן אמור היה לקבל 15% מהנדרוניה. המרחק בין הערים לא נמדד בקילומטרים אלא במושג "מעבר לנהר". דרכי התעבורה היו משובשות, התחבורה היתה באמצעות עגלות רתומות לסוסים. לשדכן, בוודאי, היו גם הוצאות להגיע ממקום למקום.

"א איידעם אויף קעסט" – החתן (Son in law) סמוך על שולחנו

היה מקובל שהחתן אחרי החתונה עובר לגור לבית הורי הכלה, הורי הכלה פירנסו במשך שנה את הזוג. לאחר שנה נולד בדרך כלל הילד הראשון, ואז עברו לדירה או בשכירות או בקנייה. תלוי במצב הכלכלי של הזוג.

במשך השנה היה החתן מחפש תעסוקה, לחסוך קצת כסף ל"סידור ראשון". היה גם נוהג שהחתן היה לומד ומכשיר את עצמו לעבוד בעסק של החותן, אם לחותן היה עסק שאיפשר זאת. והנה בדיחה הקשורה לחתן שהכשיר את עצמו להיכנס ל"ביזנעס" של החותן: החותן עסק בכריתת עצים מהיערות שבסביבה. הוא שילם דמי חכירה לאציל שהיער היה שייך לו. היו לו קבלני מישנה, להם צריך היה לשלם דמי קדימה. בקיצור – עסק די מסובך, יחסית לכישורים, לאלה שעסקו בכך. והנה החתן שנכנס ל"ביזנעס" והתמצא קצת בהנהלת חשבונות ערך בסוף השנה מאזן ודיווח לחותן שהעסק הוא בהפסד.

החותן שמע – לא התרגש ואמר לחתן: "אני מנהל את העסק לפחות 10 שנים, אני מכובד ומקובל על הבריות כמי שמקיים עסק רווחי, אין לי בעיות לקבל הלוואות, רק ממך שמעתי עכשיו מה מצבי. אנה בבקשה ממך, תפסיק לעזור לי בעסק."

ועוד סיפור: הייתי בן שש – הקשבתי לשיחה בין אחי וועלוועל לבין קרוב משפחה בן גילו מכפר רובלה, שעסק בכריתת עצים מיערות ובמכירתם. אחי גמר בית-ספר מסחרי תיכון ברוסיה – מרחק 500 ק"מ מהעיריה, אבל לא עבד במקצוע ועזר לאבא בחנות בדים. כנראה שהתקנא בקרוב שנחשב ל"עושה כסף" ולא ידע מילה ברוסית, ושאל אותו איך הוא קורא את החשבונות הכתובים ברוסית, ותשובתו היתה: "אם אצטרך אקח אדם מתאים. עד כה אין צורך. העסק מתנהל בעצמו."

אנו יכולים ללמוד מזה כיצד "התפרנסו זה מזה".

לא היה נהוג לנהל יומן. לפעמים היו המבוגרים והקשישים מעלים בכתב את זיכרונותיהם. חיסול הקהילה בשואה לא השאיר אנשים שבוודאי היו מוכשרים לכך.

בעיירה לא היתה תקשורת: עיתון, רדיו, טלוויזיה, שתפקידם לשקף את החיים. מטבע הדברים היה תחליף לתקשורת: את הסיפורים, הרכילויות – היו משמיעים "בין מנחה למעריב", מאחורי התנור החם שהסיקו אותו בחורף בבית המדרש. הרכילויות, הסיפורים, היו עוברים מפה לפה. התהלכו בדיחות על נושאים שונים. בבדיחות לא מציינים שמות וכך שמרו על צנעת הפרט. עם זאת שיקפו הבדיחות, שעברו מדור לדור את המצב בנושאים השונים. לפני שנים היה גם בתל אביב "הפרלמנט בשדרות רוטשילד".

תנאים

לפני שקבעו את תאריך החופה נפגשו שני הצדדים וכמובן ראשי המשפחות והעלו בכתב את ה"תנאים". הביטוי "תנאים" הוא כינוי עממי לטקס האירוסין. זהו הסכם מוקדם בין הארוס

לארוסה לקיום החתונה. המסמך היה מעין חוזה שקבע את התנאים הכלכליים, למשל – גובה הנדוניה, מי יערוך את החתונה. היה מקובל שאת החתונה מממנים הורי הכלה, את הטבעת כמובן צריך החתן לקנות בכספו, הכלה אמורה היתה לתת לחתן במתנה טלית עם שקית. גם היום קובעים תנאים ומחתימים פורמאלית את החתן לפני החופה.

את התחייבות החתן לבת זוגו, "הכתובה", קורא הרב או מי שעורך את "החופה והקידושין" מטעם המועצה הדתית. "הכתובה" היא בשפה הארמית ומי שעורך את הטכס מתרגם אותה לעברית בעל פה. היו מקרים שהחופה התעכבה עד שמולאו כל התנאים וכמובן, הנדוניה המובטחת. היו מקרים שצד זה או אחר, בדרך כלל הצד של הכלה, לא עמד בתנאים, ואז נדחתה החופה עד שסוכמו התנאים.

ברחוב שלנו גר "מלמד", היה לו ייחוס עצמי כבקיאת בתורה העוסק בהוראה. הוא היה המורה של אחי הבכור, ולימים היה מבקר בביתנו לשתות תה עם אבא לפנות ערב. תה עם כפית "ווארעניע" – ריבה שאימא הכינה בבית. הם היו דנים בפרשת השבוע, אימא לא היתה יושבת על יד השולחן. היא עסקה במטבח בהכנת התה, שמעה את הדיון ומדי פעם היתה מעירה משהו, כי היא היתה בקיאה בתנ"ך.

למלמד היו ארבע בנות ולכל אחת היה צריך להכין נדוניה. לא היה לו כסף, והרכוש היחיד שלו היה בית המגורים שבו גר עם המשפחה. הוא היה מבטיח לכל חתן חצי בית. בסופו של דבר חיתן את כל הבנות, רק הבת הבכורה נשארה לגור עם בעלה בבית יחד עם ההורים, ולאחרות לא היה מקום לגור בו.

בבדיחות הדעת היו אומרים שכל ארבעת החתנים – כל אחד קיבל חצי בית אבל הבית לא התבקע.

בחורה

אמורה היתה להתחתן עד גיל 28 בערך. לאחר זה אם לא התחתנה קראו לה "א פרזעענע מויד" – רווקה זקנה (פרזעעען בידיש פירושו לשבת יותר מדי).

גירושין

את "הכתובה" הקריאו בארמית תחת החופה. אף אחד לא הבין מה כתוב בה, ידעו שיש לזה חשיבות בזמן הגירושין אבל לא הקדישו לזה חשיבות, כי הגירושין היו נדירים. אמנם רוב הזיווגים היו באמצעות שדכן, אבל הזוג חי את "חיי האהבה", לפי המושג המקובל כיום, אולי בלי אהבה. הגרוש, ובמיוחד הגרושה, ירדו במעמד מהמעמד הקודם. הגירושין היוו קריטריון שלילי לזיווג של ילדיהם. הגרושה התקשתה להתחתן שנית, לעומת האלמנה, שלפי המקובל יכלה להתחתן ארבע פעמים.

בהתאם להלכה רק הבעל היה רשאי לגרש את האישה, אולי מסיבה זו היו מעט גירושין – התהליך היה מסובך, ביוורקרטי, גם בימים ההם, וייתכן שגם זו היתה סיבה לא להתעסק בגירושין לפי הפתגם: "העיבוד של עור הכבש יקר מהעור המעובד", או "יצא שכרו בהפסדו".

לפי הנוהג מותר היה לתת גט לאישה אם לזוג לא היו ילדים תוך 10 שנים מיום החתונה (העילה לגרושין היתה האישה). את הגירושין ערכו כנראה בעיר אחרת מעיר המגורים של הזוג. אני לא זוכר מקרים של מגורשים – "געגעטע" בעיירה.

בעיירה חיו דתיים וחילוניים בצוותא

כל היהודים גרו במרכז העיירה ולא היו שכונות נפרדות לדתיים וחילוניים. בתקופה הנסקרת היתה השפעה של יהודי ליטא על יהודי האזור.

דתיים העדיפו להתחתן עם דתיים, אבל לא בהכרח; למשל, אבא בצעירותו עבד בקיבוץ עיר הבירה של אוקראינה. הוא היה מסורתי, התפלל בשבתות בבית הכנסת, ביום חול התפלל בבית. הוא התחתן עם אימא, שהיתה מבית דתי אבל לא חרדי.

שמעתי רכילויות על אבא מתקופת שהותו בשנה הראשונה לאחר החתונה בכפר רובלה, בבית הורי אימא. הוא היה נוהג לענוד כפפות בלכתו בשבת לבית הכנסת. וקורה שהיה מוריד כפפה או את שתייהן בדרך, דבר אסור לפי ההלכה, כי הערוב, בוודאי לא היה מאה אחוז. אבא היה קורא

במיטה לפני השינה ומשתמש במנורת אש. ריכלו שבליל שבת הוא היה מכבה את האש של מנורת הנפט. בדרך כלל היה עושה זאת "השאבעת גוי". (גוי של שבת שהיה צמוד לבית של השכנים היהודים ועשה עבודות של "חילול שבת").

מים : בית המרחץ ובתי השימוש

בבתים לא היו מים זורמים. על יד הבתים היו בארות בעומק של עשרות מטרים, ובבתים הקרובים לנהר, כדוגמת הבית שלנו, היו שוכרים נשים, גויות, אשר היו מביאות בדליים מים מהנהר הסמוך אל הבית לתוך חבית שעמדה בפתח בית המגורים. מי הנהר שזרמו מהדרום לצפון היו יותר נקיים. מי הבאר שימשו לניקוי הבית והחצר הסמוכה. למיטב זיכרוני יש שיר של ביאליק על "מקצוע" שאיבת המים מהנהר.

לקהילה היה בית מרחץ בתשלום, מופעל על ידי קבלן, ואליו היו באים להתרחץ בערב שבת. מקווה היתה במקום ניפרד. בתי השימוש היו בחצר מחוץ לבית. היה קבלן יהודי אשר היה מרוקן את בור השימוש ומוביל את התכולה אל מחוץ לעיר, כזבל לצרכי חקלאות. ועל כך אוסיף בדיחה נפוצה:

נהוג היה לבחור את גבאי בית הכנסת פעם בשנה. המועמד היה עומד על הבמה ומשמיע את נימוקיו. והנה בעיירה אחת הופיע קבלן הזבל על הבמה והשמיע (ביידיש): "יהודים, תבחרו בי. אני המוביל – המנהיג שלכם!"
ביידיש פירוש המילה מנהיג הוא פירער – מוביל. ודי לחכימא ברמיזה.

חסידיים ומתנגדים

בעיירה היו חמישה בתי כנסת. אחד של חסידי סטולין וקרלין. לא היו מריבות ביניהם עם כי הצדדים העדיפו להתחתן חסידיים עם חסידיים, ומתנגדים, ביניהם.

נישואי תערוכת

לא היו נישואי תערוכת. יהודים לא התחתנו עם גויים. בשנות השלושים היו בעיירה מיספר מקרים בוודים. בחורה מבית חסר אמצעים התחתנה עם נוצרי מהעיירה, אבל הם עזבו את העיר. הקהילה היהודית לא סבלה בתוכה נישואי תערוכת.

ועוד מקרה: בחורה מהמעמד המכובד ברחה עם מנהל בית הספר הפולני, אבל לאחר ימים אחדים חזרה העירה.

ומקרה יוצא דופן: תלמידה בגימנסיה – בת רב – התאהבה במורה שלה לפולנית, המבוגר ממנה ב-15 שנים. המורה בא לבית הוריה לבקש את ידה, (מתוך סקרנות הייתי קרוב לפגישה הדרמטית) – אבל המשפחה גירשה אותו מהבית. היא בכל זאת ברחה מהעיירה, נישאה למורה ובזכותו ניצלה בשואה. לימים כאשר עסקתי בעליה ב' בפולין, פגשתי אותה במקרה בבית קהילה גדולה בפולין. היא עלתה לארץ עם שתי בנות, וירדה חזרה לפולין. בגלל צנעת הפרט לא ארחיב את הדיבור על כך. המחזה "כנר על הגג" הוא דרמה טרגית המשקפת את הימים ההם. המצב השתנה ובארצות הברית מספר נישואי התערוכת מגיע כיום ל-40%.

בגידות

היו בגידות? בוודאי היו, אבל לא שאני יודע עליהן.

"אהבה חופשית"

מושג המבטא חיי מין חופשיים בין בנים ובנות. הכלה אמורה היתה להיות בתולה לפני שנישאה.

על הומואים ולסביות

שמעתי בגיל מבוגר.

“חד הוריי” וממזר

המושג “חד הוריי” לא היה קיים. בחור רווק ובחורה רווקה לא גרו יחד בחדר אחד, לא בדירה אחת ואפילו לא בחדרים נפרדים. בחור היה מבקר בבית המגורים של הבחורה שגרה עם הוריה. אבל בחורה לא היתה מבקרת בבית מגוריו של הבחור. לא היה מקובל שילדים היו עוזבים את בית המגורים של הוריהם אלא אם נסעו ללמוד או לעבוד בעיר אחרת. יילוד מחוץ לנשואים נקרא ממזר, מושג שלילי מן התורה. אולי היו ממזרים – בוודאי היו בכל הדורות – גם בתקופת המקרא. לא זכור לי שהיה ממזר בעיירה, ואם היה בוודאי עקף לעיר אחרת. המושג “א ממזר” בפולקלור היהודי מתייחס לילד ממין זכר פיקח שיודע להסתדר בחיים. משום מה לבן ממין זכר ששערותיו חומות (ג'ינג'י) ופניו מלאים כתמים – קראו “אגעלער רמאי”. בעברית – רמאי צהוב. אם נולד ילד לצעירה רווקה היא היתה בוודאי עוקרת לעיר אחרת. אישה נשואה שנולד לה ילד לא מבעלה – מי ידע על כך? “גיי וויס!” בעברית – לך תדע.

לידות

בעיירה לא היו בית חולים ולא מרפאה. היה רופא אחד ושמו ד”ר זולקבר, וחובש – פעלטשער, שהייתה לו הרשות לטפל בחולים, ושמו מרייקן. הנשים ילדו בבית. בעיירה היתה מיילדת – “א אקושערקע” ושמה קריינין (בוודאי לא ילידת דוד הורודוק “א צוגעקומענע” – מי שבאה והתווספה לקהילה), ואם היא לא היתה מספיקה להגיע לילדת – השכנה עזרה בלידה. הלידה נחשבה כמחלה, ניתוח קיסרי וטיפולים אחרים עשו בבית חולים בעיר המחוז פינסק. הנסיעה לפינסק היתה באמצעות אניית קיטור, ודרכי התעבורה בחורף לא איפשרו לנשים לנוע בהיריון. בלידה היתה תמותת תינוקות ניכרת, ובעיקר בלידה הראשונה. תינוקות רבים עד שנה מתו מזיהומים וממחלות מעיים. תמותת התינוקות קוזה על ידי משפחות גדולות, בערך 7 נפשות ויותר במשפחה. מאידך התינוקות שהתגברו ונשארו בחיים קיבלו כנראה חיסון טבעי. למרות החיים בתת תזונה, מוות של בני נוער היה נדיר, והידיעה היתה מתפשטת בעיירה. אני זוכר למשל שבן כיתתי ושמו דוד, הבן של המורה שלי יוסף ביגון, מת מדלקת המעי העיוור. לרפואה הקורטיבית בעיירה לא היתה האפשרות להתמודד איתה.

חיי מין

הילדים בבית הספר לא קיבלו חינוך מיני. גם ההורים לא דיברו עם הילדים על הנושא. אולי האם עם הבת. אשת הרב עם הבנות במקווה. בשנות השלושים הוקמו תנועות הנוער בעיירה, והנוער שהתבגר למד את הנושא אחד מהשני. ובכל זאת? בעיירה הקטנה הזו היה בית בושתי! – במקצוע הוותיק ביותר בעולם עסקו שתי בנות עם האם שלהן. הזונות לא עמדו בפניות, כי הרחוב היה גלוי לעיני כול. בית הבושתי היה בסמטה במקום מבודד בקצה העיירה. לא אחטא ב”לוקל פטריטיזם” (מקומי) אם אחזור על דברי אנשי העיר – שהזונות שהיו יהודיות שהגיעו מעיר אחרת. בבתי האמידים היו עוזרות בית נוצריות עם לינה. הן לנו במטבח. התהלכו שמועות שהן “הכתובת” המתאימה. צעיר אחד מבית מכובד (אני זוכר את שמו) התפאר שאכן הוא מוצא פורקן עם עוזרת הבית. אני חשכתי אז וגם היום שהוא “הלך לספר לחברה.”

הטרדה מינית היתה? בוודאי היתה, אבל מאחר ולא היה חוק על הטרדה מינית, כפי שקיים כיום בארץ, לא קראו לזה “הטרדה מינית.” לא זכורה לי המילה ביידיש.

אנסים היו? בוודאי היו. לא הכרתי אותם. לא דיברו על כך ברבים. אונס, ביידיש – “פאגעוואלדיגן”. החלק הדומיננטי במילה הוא “געוואלד”. פירוש המילה “געוואלד” בעברית הוא – אויה! אבל בצעקות. אדם שנמצא בסכנה צועק מספר פעמים “געוואלד”.

המילה אנס בעברית (לפי אבן שושן) היא עשיית מעשה נגד רצונו או נגד רצון אחר. נדמה לי שבתביעה פלילית על אונס כיום, זקוקה התביעה להוכיח שהנאנסת צעקה “געוואלד!” או השמיעה צעקות בעלת משמעות דומה.

עד כאן. היתר אני משאיר לדמיון של הקורא שלא מהימים ההם.

המצב הכלכלי – עיסוקים

מלמדים. היישוב היהודי היה ברובו עני ואביו. הרבה קצבים, הרבה חנוונים, ואני מצטט: "אפשר היה להשיג אפילו דג מלוח שלם." – הרבה מלמדים: "הילל הקצב אמר לבנו וולף שלא הצליח בלימודים: 'בני! אתה רב בישראל לא תהיה, גם קצב טוב לא תהיה. לך ותעשה לך איזה שהוא 'מעמד' – ותהיה מלמד!" (מקצוע ההוראה תמיד היה כנראה מקופח. גם בזמן כתיבת שורות אלה ישנם איזכורים בנושא).

עסקו במסחר זעיר – חנויות מכולת, אטלזים, בדים, בית מרקחת ועוד. לא זכורים לי מקרים שהיה צריך לנסוע מחוץ לעיר לקנות דברים שלא ניתן היה להשיג במקום. היו שתי קבוצות של יהודים שהסתובבו בכפרים בפריפריה וקנו מהאיכרים, שעסקו בציד חיות שגדלו ביערות הסביבה. (שועלים, קרקול וכדומה). את בעלי החיים האלה היו מעבירים מערבה (למיזעריץ?) ומוכרים לעיבוד נוסף.

בעלי מלאכה. מכל הסוגים: סנדלרים, חייטים, מסגרים, נפח, ועוד. בגלל הביצות בסביבה לא היתה תחבורה ציבורית והתעבורה התנהלה באמצעות עגלונים. היו עגלונים לתעבורת משאות בתוך העיר ועגלונים נפרדים שתעבורת אנשים לרכבת, לעיירות סמוכות – היתה בידיהם.

היו שני בנקים שהיו קשורים עם בנקים מרכזיים. לא היתה להם הרבה עבודה. גביית שטרות. הבנק שכן בחדר אחד והשולחן היה תמיד נקי. כילד קינאתי בפקיד שישב על יד השולחן הנקי לעומת הבלגן בחנות הבדים של אבא ז"ל. החנות היתה על פי רוב מלאה קונים כפריים, ובזמן החופש מהלימודים הייתי נוכח בחנות בין היתר לשמור שלא יגנבו דבר (לא היו אז עיניים אלקטרוניות). הלוואות לקחו ב"קופת גמילות החסדים" עם ערבים. היתה עזרה הדדית, וזכורה לי אישה אחת (גינצבורג?) שביום שישי היתה הולכת לחנויות ואוספת נדבות ל"מתן בסתר".

רוב העיסוקים ובעלי המלאכה היו בידי יהודים. בזמן הפולנים היו כמה חנויות של נוצרים. הגויים תפרו מגפיים, גידלו ירקות בגינות סביב בתי מגוריהם. החנויות היו טעונות רישיון מסחר. בידי מסמך מהמוסד הממשלתי בעיר הבירה ורשה להוצאת הרישיונות, המביא את רשימת בתי המסחר בעיר, כמעט כולם של יהודים.

היה בעיירה ארגון מתנדבים של מכבי אש כמעט כולו על טהרת יהודים. לרוב היהודים לא היתה עבודה. על יד החנות שלנו היו מתיישבים יהודים בגיל העמידה ובידם מקלות הליכה גם כשהיו זקופים. היו משוחחים מענייני דיומא. המשכילים החזיקו עיתון ישן. העיתון היה מגיע בין כך למחרת התאריך שבו הודפס. לאבא היה מנוי לעיתון ה"היינט" שיצא בוורשה, בשותפות עם אדון קושניר אשר עיסוקו היה מלווה בריבית (יומית).

גידול ילדים, והלבוש

למיטב זיכרוני הילדים גדלו בבית. המושג המודרני פעוטון לא היה קיים לכאורה, אולם בכל בית היו בממוצע מעל 7 ילדים, וכל בית היה מעין פעוטון. **הלבוש:** בדרך כלל הילדים הקטנים לבשו את הבגדים של הגדולים במשפחה – כותנות, חולצות, מכנסיים (לא היו פיז'מות).

לכל ילד היה במקרה הטוב **זוג נעליים אחד**. אם צריך היה לתקן את הנעליים, הילד לא הלך לבית הספר ללמוד עד שהסנדלר לא תיקן אותן. אניי שלא רציתי להפסיד את הלימודים, הייתי הולך לחנות וקונה בכספי הבית את העור המתאים (התחתית של הנעל הקרויה "פאדעשווע"), מביא את החומר לסנדלר, יושב על ידו ומזרוז את עבודתו, וכך חסכתי זמן וגם דמי תיווך. בבית סמכו עליי, וכך "למדתי" סנדלרות. (זה לא מפריע גם כיום בטכנולוגית הפלסטיק).

את "הזאקעט" – המקטורן, היו, לאחר מיספר שנים שהיה בשימוש של הילד הגדול – הופכים "אויפן לינקען זייט" – לצד שמאל.

הבן גדל, הבד של המקטורן דהה מהשמש, ואז היו מפרקים את המקטורן והחייט היה תופר אותו מחדש מהצד האחורי של הבד. הצבע מהצד האחורי היה בדרך כלל סביר.

הכיס בבגדי גברים נמצא בצד שמאל של גוף האדם, וכאשר הופכים את המקטורן ל"צד שמאל" הכיס מתקבל מצד ימין של הגוף. וכך אפשר היה להכיר אם "הזאקעט" הוא אוריגינלי או

שהוא עבר את התהליך ל"צד שמאל" – "געניצעוועט". "נוצען" בידיש, פירושו בעברית להשתמש, ואולי הכוונה היתה שהשתמשו במקטורן שימוש יתר.

האמידים קנו לילדים בגדים חדשים לפני החגים. לפני הימים הנוראים – ראש השנה, קנו זוג נעליים לחורף, ולפני פסח – סנדלים. היום שבו הילד קיבל לבוש חדש נחשב כיום חג. חולצות תפרו תופרות בבתיהן ושילמו להן בקבלנות. את הבד היו מספקים להן. לעיתים רחוקות היו מזמינים תופרת ליום שלם, ומשלמים עבור יום עבודה. עקרת הבית או הבנות המבוגרות היו עוזרות לתופרת בעבודות הפשוטות.

לחליפות או למעילי חורף זכו רק המבוגרים מבתיים אמידים. את הבדים היו קונים בחנויות לבדים, על פי רוב בהקפה, ומוסרים לתפור לחייט. לגברים – לחייט גברים, ולנשים – לחייט נשים. אותו זמן לא היו כלל חנויות לקונפקציה – לבוש מוכן, ובעיירות הקטנות בפרט לא היו. בנוסף לנעליים היו ערדליים, שנעלו אותם על הנעליים בזמן גשם ובסתיו, כאשר כל רחוב היה ביצה גדולה.

רוב הנוער התהלך בלי כיסוי ראש. הדתיים חבשו כובעים. למבוגרים – לחסידים היה כובע מיוחד, ולמתנגדים מגבעת עם שוליים רחבים.

לימודים

"חידע" – בראשית המאה ה-19 למדו הילדים ב"חידע" – ב"חדר". הבנות לא למדו. השיר המפורסם בידיש "אויפן פריפעטשאק ברענט אפייערל" משקף את שיטת הלימודים – קמץ אל"ף א. למדו גמרא ותירגמו את הנקרא לאידיש. התלמידים למדו עד גיל בר-מצווה ואחר כך המשיכו, לא כולם, בישיבה. בדוד הורודוק לא היתה ישיבה. ב"חידע" למדו מבוקר עד ערב. בסתיו ובחורף חזרו הילדים הביתה ובידם פנס "לאמטערנע" – מיכל שארבעה הצדדים שלו היו מזכוכית בצורת מלבן ובפנים נר דולק. (השיר העממי שאותו שרים כבר ארבעה דורות, גם המילים וגם הלחן, הוא פרי עטו של מרקו קוביץש עורך דין יהודי איש ציבור מקייב (1848-1907).

החדר המתוקן. בהתחלת המאה העשרים הוקם "החדר המתוקן", המייסדים היו ביאליק ורביניצקי, שניסו ללמד באודסה שברוסיה לכתוב ולדבר עברית. את הנקרא הסבירו בעברית והשיטה נקראה "עברית בעברית".

בגיל שש התחלתי ללמוד ב"חדר המתוקן". שנה אצל המלמד – "המעלאמעד" שמעון לייכטמן וחצי שנה אצל המורה ווקס. בגיל 7 נכנסתי ללמוד בכיתה א' של בית הספר "תרבות", שהוקם במקום ב-1924. המלמד שמעון לייכטמן היה מלמד מתקדם. במיטב כספו שלח את בתו זלדה ללמוד בפנינסק בבית ספר מקצועי תפירה. היא עלתה לארץ ונמצאת בקיבוץ רמת השרון. אבל שיטות הלימוד גם אצלו היו ישנות. בכיתה היתה משמעת. עם זאת הוא החזיק בידו מקל והרביץ מכות בכתף של התלמיד שהפריע בלימודים או שהתקשה לקרוא. המכות היו מלוות בצעקות. פעם רצה המלמד להרביץ לשכני שישב מימיני, הוא טעה והרביץ לי בכתף. לא כאב לי, אבל נפגעתי קשות.

שיטת הלימוד "בחדר המתוקן" היתה גם כן קמץ אל"ף א. וכך למדנו את האל"ף ב"ת לפי אותיות ולא במילים. כיום ישנן שיטות אחרות, אני לא בקיא בנושא, אבל עובדה – גם השיטה הזו הצדיקה את עצמה.

לא למדנו גמרא, אבל למדנו הרבה תנ"ך. שיטת הלימוד היתה עברית בעברית. בתקופה שלמדתי ב"חדר המתוקן" היו בעיירה שלושה חדרים כאלה עם מלמדים ברמה שונה – של יוסף ביגון, זגורודסקי ושמעון לייכטמן. "המעלאמעד" כתב את האותיות על לוח שחור עם קרטון לבן. לא היו לנו מחברות, לא עטים ולא עפרונות. הייתה לנו טבלה בצורת מלבן (לא ידוע לי מאיזה חומר – פלסטיק עוד לא היה קיים, והמתכת היתה יקרה). כתבנו במקלון דמוי עיפרון, קראנו לזה "גריפעל". החומר ממנו היה ה"גריפעל" היה יותר קשה מהחומר של הטבלה, וכך כתבנו – למעשה חרטנו על הטבלאות והיה אפשר לקרוא את האותיות. את הכתוב מחקנו בסמרטוט רטוב.

למדנו מהבוקר עד ארבע אחר הצהריים. היתה הפסקת צהריים. אכלנו במקום. לקחנו מהבית פת לחם, ואצל ילדי האמידים, הלחם היה מרוח בחמאה, שהיתה יקרת המציאות. (ההימנעות

משמנים מן החי התחילה בשנות החמישים של המאה העשרים ומעניין שדווקא עכשיו, בזמן כתיבת שורות אלה, יש המערערים על הביסוס המדעי של הדיאטה דלת שומן מן החי).
להורים היה מעט זמן להתמסר לילדים. ראש המשפחה דאג לפרנסה – שלא היתה – האישה היתה בהריון לעיתים מזומנות, הרי המשפחות היו גדולות.
ומה הפתרון? הילד המבוגר התמסר לקטן.
אני הייתי צעיר מאחותי הבכירה אסתר שיינדל ב-17 שנים. עד שהתחתנה היא גרה בבית, התמסרה לגידולי, חינכה אותי והשפיעה על התנהגותי.
הייתי תלמיד טוב. הילדים הצעירים נעזרו בהכנת השיעורים ובלמודים על ידי המבוגרים מהם במשפחה. לא היו לנו צעצועים ולא שיחקנו משחקים.

בית ספר "תרבות"

בשנות העשרים המוקדמות שלט השלטון הפולני בעיירה והיה חוק לימוד חובה – שבע שנות לימוד עד גיל 14.

ב-1924 הוקם בעיירה מחדש בית הספר העממי היהודי במסגרת רשת "תרבות", שהוקמה בפולין. הלימודים בבית הספר התקיימו בשפה העברית. בית הספר העברי נחשב לבית ספר פרטי וצריך היה לשלם שכר לימוד לקיום המיבנה ולתשלום למורים, לשירותים. המורים בבית הספר "תרבות", בראשית דרכו, היו בעיקר תושבי המקום והסביבה, בעלי השכלה עצמית. מאוחר יותר הצטרפו לצוות המורים גם בוגרי הסמינריון למורים מווילנה ומוורשה. הלימודים בבית הספר היסודי נמשכו עד השעה שלוש אחר הצהריים. כצידה היינו לוקחים מהבית כריך לחם עם חמאה. לא היה לנו ציוד למשחקים. שיחקנו כדורגל – אבל הכדור היה עשוי סמרטוטים. לאחר מיספר שנים היה כדורגל "משוכלל", עם בלון גומי בפנים שצריך היה לנפח אותו בפה. שיחקנו במשחק הקרוי "לאפעטא". אני חושב שזה דומה לבייסבול האמריקאי. הכדור היה גם כן עשוי מסמרטוטים.

הלימודים התנהלו בעברית בהברה האשכנזית. ב-1929 המורה לעברית בוגר הסמינריון מווילנה אברשה אולשנסקי התחיל ללמד אותנו בהברה הספרדית, כפי שדיברו בארץ. למדנו על הסבל והרדיפות של עם ישראל, על חורבן הבית הראשון והשני, גירוש ספרד ופרעות חמילניצקי, על מרד המכבים, על מרד בר-כוכבא, על מצדה ועל גבורתו של יוסף טרומפלדור. למדנו את "בעיר ההריגה" של חיים נחמן ביאליק. היתה חובה לקרוא את "קידוש השם" של שלום אש. המורים נטעו בנו את התודעה הציונית, נחרט בזיכרוננו החרם על ספרד בגלל גירוש ספרד. והודות להם נהיינו מודעים לרדיפות עמנו בכל הדורות.

[מתוך ספרו של **ליטמן מור** "המלחמה על החיים": "בראש צוות בית-הספר עמד המנהל ראובן מישלוב, בין המורים אני רוצה להזכיר את המורה יעקב בלומנקופף אשר לימים שינה את שמו ליעקב בן יוסף והיה מנהל תיכון עירוני ד' בתל-אביב, וכן אברהם אולשנסקי ואשתו לאה טייטלבוים, יוסף ביגון, חיים ברנצ'וק ופלבסקי." עמ' 21.]

אהוד: לאה טייטלבוים היתה אחותו של ברוך, אביה של אשתי יהודית, שהיתה בת חצי שנה בפרוץ המלחמה. הוריה הצעירים, ברוך ושרה, ברחו עימה מווארשה מזרחה והשתקעו בדוד-הוורודק למשך כשנה וחצי. מזלם שהמשיכו לרוסיה האסיאטית עד לאסטראחאן, וכך ניצלו חייהם. זה "הקשר המשפחתי" שלנו ליוצאי דוד הוורודק. ליטמן מור הוא היחיד שעדיין יודע לספר על אברשה ולאה אולשנסקי – הדוד והדודה של יהודית].

לא פעם אני תמה, כיצד הצליחו המורים שלנו בעיירה נידחת בלב ביצות פוליסיה, המנותקת מכל העולם, להרביץ בנו תורה ולהקנות דעת ללא שיטות החינוך המודרניות, כיצד הכשירו אותנו לחיים "ועשו מאיתנו בני אדם." – "מאכן פון אונז א מענטש."

בבית הספר היו 7 כיתות. לכיתה א' נתקבלו הילדים מ"החדר המתוקן". אני נתקבלתי לכיתה א' בגיל 7, ומעליי היו עוד שתי כיתות. עד 1939 היו 9 מחזורים. יחד עם בית הספר הוקמו גני ילדים, שנתקבלו שם בגיל 5. הגנות היו גם כן היו בנות העיירה, מוכשרות ומתאימות לתפקיד. במקביל לבית הספר העממי העברי פתחו הפולנים בית ספר עממי פולני ממלכתי. בבית הספר הזה למדו הנוצרים – בני ההורודציקים ששפת אימם היתה בילורוסית-רוסית-גוייש", למדו ילדי הפולנים הפקידים שהגיעו לעיירה מפולין, ומיספר קטן מאוד של יהודי העיר. התלמידים היו פטורים משכר לימוד.

למרות שבבית הספר העברי היה צריך היה לשלם שכר לימוד, העדיפו יהודי העיר את בית הספר העברי "תרבות". בשנות העשרים והשלושים התנועה הציונית היתה הדומיננטית בעיירה. המנהל הראשון של בית הספר היה ראובן מישלוב (לימים יקיר העיר חיפה), איש חכם ומוכשר – ציוני ברמ"ח איבריו. הוא דאג שכל הילדים, גם מעוטי היכולת – ילמדו בבית הספר גם אם לא היה באפשרותם לשלם שכר לימוד.

בשלב מסוים הוקם בעיירה – בשנות העשרים – בית ספר "יבנה" – בית ספר דתי, אבל הוא החזיק מעמד רק כשנתיים, כי כאמור התנועה הציונית היתה הדומיננטית, וההורים שאפו לשלוח את ילדיהם, כשיתבגרו, לארץ ישראל, ואילו הדתיים לא היו אז ציונים. הילדים בדרך כלל לא היו אלימים. הלכו מכות בין התלמידים בכדי לפרוק את האנרגיה המצטברת. לרוב קיבלו את המכות התלמידים הטובים, וכך התאזן המעמד בין התלמידים הטובים והפחות טובים.

היו מורים שהיתה להם משמעת בכיתה והיו כאלה שהתלמידים עשו להם בלגן. העונש היה לעמוד בפינה, להישאר בכיתה לאחר הלימודים, או לכתוב עשרות או אפילו מאות פעמים פסוק מסויים. בית הספר הכשיר את התלמידים לעבודה ציבורית. בכל כיתה היה ועד נבחר של הכיתה. היה חינוך לדמוקרטיה.

בכיתה השביעית הוצאנו עיתון חודשי בשם "הסנה" ובו כתבו ילדי הכיתה מאמרים בעלי צביון ציוני. הייתי חבר המערכת. חברי לכיתה יעקב קיטאין (כיום חבר קיבוץ אושה) היה כותב את העיתון בכתב-ידו היפה בדיו טוש על גבי שפירוגרף – (גיליון ניר לבן מצופה בז'לטין) טכנולוגיה שעברה מן העולם. אני הייתי משכפל את הגיליונות של העיתון בעשרות עותקים לחלוקה. את השפירוגרף ציפיתי מדי פעם בז'לטין חדש, כי במרוצת הזמן הוא היה סופג את הצבע הכחול של הדיו. הייתי מוריד את הז'לטין הישן ומערבב אותו תוך חימום עם קצת ג'לטין נקי (בכדי לחסוך כסף) ומצפה את השפירוגרף. מי יודע אולי מקצוע הכימיה שבחרתי לעסוק בו בא לי מהתקופה הזו.

פרט לידע היקנה לנו בית הספר ערכים ציבוריים. ברשותי מחברת אוריגנילית מהימים ההם עם פרוטקולים כתובים בכתב יד על ישיבות והחלטות של ועד הכיתות. (בבוא הזמן נצלם את החומר יחד עם תמונות אחרות, אשר ישקפו את ההווי של חיי העיירה, ושנשמרו, ובחלקן מופיעות באוטוביוגרפיה שלי "המלחמה על החיים", באלבום של בית הספר שפורסם ב-1992, וכן בספר "יזכור" של דוד הורודוק בהוצאת ארגון יוצאי דוד הורודוק). הוועד ניהל ספרייה ודאג לשמור על הכריכה הנאותה, ומי שהחזיר ספר במצב לא תקין קבל קנס: לקנות בולי קרן קיימת.

השכלה תיכונית

על מנת להמשיך בלימודים תיכוניים – גימנסיה או בתי ספר מקצועיים, היה צורך לנסוע ללמוד מחוץ לעיירה. לפני תקופת השלטון הפולני למדו למשל, אחותי הבכורה אסתר בבית ספר תיכון רוסי בעיר מוזיר על גדות הפריפט בביאלורוסיה; אחי הבכור וועלוועל למד בבית ספר תיכון מסחרי בדניפרופטרובסק על גדות הדניפר, מרחק של 500 ק"מ מהעיירה. שתי הערים האלה עברו לשטח ברית המועצות, והם נאלצו להפסיק את לימודיהם שם.

בזמן מלחמת העולם הראשונה לא היו כנראה בתי ספר מסודרים בעיירה, ואחי יוסל ואחותי בלה למדו אצל מורה פרטי רוסי ושמו קרוט. ב-1928 המשיכה אחותי בלה ללמוד בסמינריון למורים בוויילנה ואחי יוסל עזר לאבא בחנות והפסיק למעשה ללמוד.

בדוד הורודוק לא היו בתי ספר תיכוניים ובתי ספר מקצועיים, ומי שרצה להמשיך ללמוד נאלץ לנסוע לעיר גדולה מחוץ לבית. הדבר היה קשור בהוצאה כספית גדולה – שכר לימוד, דיור, אוכל, לבוש, ולא לכולם היו האמצעים לזה. רבים מבני העיר נסעו לפינסק, עיר המחוז, שם היתה גימנסיה "תרבות" וגימנסיה פרטית ע"ש "צעציק". היו בתי ספר מקצועיים של "אורט".

התלמידים בפינסק קיבלו חבילות מזון מהבית, לעיתים נסעו לשבת הביתה וכך חסכו כסף. בגימנסיה העברית למדו מיספר תלמידים שלאחר סיום בית הספר עלו לארץ, וביניהם איסר מישלוב, ליטמן גוטליב (בן דוד שלי) ראובן ליברמן, ועוד.

בגימנסיה הפולנית למדה בת הרב. מיספר בנים למדו מסגרות (גרושקו, לייכטמן) הבנות למדו תפירה (זלדה לייכטמן, בלה קיטאין).

בגימנסיה העברית בוויילנה למדו יצחק רונקין, לימים עורך העיתון "על המשמר" בארץ, ברוך ביגון, הבן של המורה יוסף ביגון, לימים מבחירי ההסתדרות הציונית בארצות הברית, ואחיו דב לימים מנהל ארקיב בארץ, וכן האחים קופל וחיים מורבצ'יק. בגימנסיות הפולניות למדו דוברשטיין (אח ואחות), רטנר, קפלינסקי, קושניר, אנוכי. בטכניון למדו יוסל פרבר, לולה לדצקי, יעקב סלומינסקי. שפת הוראה בטכניון היתה יידיש. בסמינריון למורים בוויילנה למדו אחותי בלה מורבצ'יק, פעסל דוברושין, האחיות בלה ואסתר לדצקי, שושניק בלה גיטלמן. בסמינריון למורים בוורשה למדו מאיר פריימן ויוסף שלפושניק-בורשטיין, הנכד של מוטל החייט.

בברנוביץ למדה בגימנסיה פולנית הבת של מוטל ברגמן. בישיבה למד רק אחד – צפתמן מבית דתי – בישיבת וולוז'ין

השכלה גבוהה

מעטים רכשו השכלה גבוהה, ביניהם ראובן רונקין – משפטים, בוזיק קפלינסקי – כימיה, שמואל קושניר – רפואה, ברוך ליפשיץ – משפטים, אני – כימיה. שכחתי בוודאי שמות של בני דורי שלמדו וסיימו בתי ספר תיכוניים, ואיתם הסליחה. לא אגזים אם אעריך שמיספר התלמידים בשנות השלושים של המאה הקודמת שלמדו מחוץ לבית – התקרב למאה. עלינו לציין לשבח את יהודי העיירה. התלמידים שלמדו מחוץ לבית קיבלו סכום זעום מההורים, וחיו בדוחק. לא היו מלגות, ולכל בתי הספר היה צריך לשלם שכר לימוד כי הם נחשבו כבתי ספר פרטיים. בליטא היה מקובל שהילדים למדו עד שהתחתנו. ההורים חסכו, על פי האמרה ביידיש: "למכור את הכתונת האחרונה אבל ללמד את הילדים."

לימודים מחוץ לבית

ההורים העריכו מאוד את רמת הלימודים בעיר גדולה רחוק מהבית. הדבר היה כרוך בהוצאות כספיות ולא מעט סבל נפשי של הלומד בגיל צעיר.

להלן תיאור קצר מהעבר שלי: מגיל 14 למדתי בוויילנה, שהיתה מפורסמת ברמת בתי הספר ביידיש, עברית, פולנית ורוסית. וילנה היתה מרוחקת כ-300 קילומטר מהבית. מזה 22 קילומטר נסיעה בעגלה רתומה לסוס עד לרכבת, ובהמשך כ-12 שעות ברכבת. הוצאות הנסיעה היו בערך שוות להוצאות מחייה של שלישי החודש, ולכן נסעתי לחופש שלוש פעמים בשנה: לפסח, לחג המולד-לחנוכה, ופעם לחופש הגדול. לא היה כדאי לנסוע בסוף שבוע או בחג קצר. שכרתי חדר עם שותף, בדרך כלל עם מכר שלמד אף הוא מחוץ לבית. שכר הדירה כלל מים חמים למקלחת פעם בשבוע – דוד מים לשני הדיירים, חימום הדוד בעזרת חבילת גזרי עץ הסקה, על חשבוננו. כוס תה בבוקר, ובערב ממיחם לאחר שבעלי הדירה שתו כבר והשתמשו בתמצית התה לפני כן. חימום הדירה בחורף היה בתנורים ששימשו כקירות בין חדרי הדירה, באמצעות עצי הסקה. השתדלנו לשכור חדר עם קיר משותף (ששימש כתנור) עם חדר של בעלי הדירה, בכדי להבטיח את חימום התנור המשותף. לא פעם היו ויכוחים על נושא החימום, כאשר יד בעלת הדירה היתה תמיד על העליונה.

ההוצאות התחלקו בערך: שלישי לשכר החדר, שלישי לאוכל, ושלישי לשכר לימוד לאחר הנחה בגלל הציונים המצויינים שקיבלתי.

אותה תקופה טרם היה ניילון ולא פלסטיק. למדתי לתקן גרביים שתי וערב ולהשתמש בחוט ומחט. את הכביסה המלוכלכת סחבתי איתי הביתה לכביסה כדי לחסוך בהוצאות כביסה במכבסה. חולצות כיבסתי לבד.

האוכל בארוחת בוקר ובארוחת ערב היה מורכב מחצי קילו לחם שחור, 50 גרם חמאה או מרגרינה, לפעמים חתיכת דג מעושן או דגיג שפרוט מעושן. ארוחת צהריים במסעדה של הסטודנטים, שהיתה מורכבת מלחם חינם, מרק ב-10 גרושים, מנה עיקרית – קציצת בשר (מעורבת עם לחם) מנה אחרונה – קצת מרק פירות. היה אפשר לקנות כל מנה בנפרד. לקולנוע או לבית קפה הלכנו על חשבון ארוחות הצהריים שחסכנו.

ספורט ואמנויות

בבית הספר לא היה מורה להתעמלות. למרות שבתעודה השנתית מופיע ציון להתעמלות, לזמרה ולציור. את עורך האנגריה היינו מוציאים כנראה בהפסקות בין השיעורים על ידי משחקים אלימים. בבנדיטים. וכל דאלים גבר.

התלמידים הטובים והשקטים תמיד נכנעו לתלמידים האלימים. עם זאת היתה קבוצת כדורגל של נוער מתבגר בשם "מכבי" (ראש הקבוצה היה שלמה קלוז'ני, בחור גברתן שלימים עלה לארץ).

ברשותי תמונה של משחק רעים עם קבוצת הכדורגל של גדוד חיל הספר הפולני המקומי. הכניסה למשחק היתה בתשלום ואנו הילדים היינו מתגנבים לראות את המשחק. בבית לא היה נהוג לתת דמי כיס, וקיבלת כסף עבור דבר ממשי ולא וירטואלי.

מוסיקה וציור לא למדו ובוודאי היו כישרונות שהלכו לאיבוד. עם זאת היתה תזמורת של מתנדבים לחתונות, וכן מקהלה בראשות החזן העירוני שהתפרנס משחיטת עופות כשרים.

גיוס לצבא

בגיל 21 צריך היה להתגייס לצבא הסדיר. יהודים לא התלהבו לשרת בצבא. לא היו להם זכויות אזרחיות מלאות. יהודים היגרו לאמריקה ב-1905 בגלל מלחמת רוסיה-יפן. ברוסיה הצארית היו חוטפים בנים צעירים לשירות צבאי. לאחר שירות של 25 שנים הם קיבלו זכויות מלאות (קראו להם סיבירקים) והם היו רשאים לגור מחוץ "לתחום המושב".

בפולניה גייסו מגיל 21 לשנתיים וחצי. היהודים לא רכבו, בדרך כלל, על סוסים. הציבו אותם לחיל רגלים. בצבא הפולני לא היו מכוניות להסעת החיילים, וחיל הרגלים היה פוסע ברגל מרחקים גדולים.

היו מקרים שהיה אפשר לשחד את אנשי הוועדה הרפואית, אבל רוב היהודים שירתו בצבא ככל האזרחים בהתאם לחוק, והשתתפו במלחמה ב-1939 נגד גרמניה. בן העיר אפרים גלמן נהרג בצבא, במלחמה זו.

ההורודצ'וקים לא השלימו עם השלטון הפולני. השפה הפולנית היתה זרה להם, וגם ליהודים. האליטה של הצבא הפולני היתה "הקאוואלריה" – חיל הפרשים. את המגויסים מפוליסיה – מזרח פולין, היו שולחים למערב פולין בקרבת הגבול הגרמני. האוכלוסייה שם היתה שונה מזו שבמזרח פולין. רובם פולנים וביניהם גרמנים ממוצא פולני או פולנים ממוצא גרמני. בנושא הזה היתה למתגייסים היהודים והנוצרים גישה משותפת. שני המגזרים לא התלהבו לשרת בצבא במשך שנתיים וחצי עד שלוש שנים. ועדה רפואית היתה ממינת את המתגייסים. נכים, או בעלי פרופיל נמוך היו פטורים מגיוס. משקל נמוך מהתקן היה סיבה לפטור משירות הצבאי.

מה עשו המגויסים? לא אכלו לשובע מיספר חודשים לפני הגיוס כדי לרדת במשקל. יהודים ונוצרים חברו יחד, שוטטו בלילות ברחובות העיירה, לא אכלו והשתדלו לרזות. לתהליך הזה קראו "זיך מארען". בגלל השעמום בלילות היו המגויסים מעבירים שלטים מעסקים לעסקים. למשל שלט של בית המרקחת הוחלף בשלט של אטליז. המעמד הסוציאלי של הרוקח הרי אין להשוותו למעמד של הקצב.

כפי שכבר ציינתי הבדיחות היו משקפות את המצב. והנה בדיחה: לאחר הגיוס העמיד המפקד הפולני את החיילים בשורה ושאל אותם מדוע הם משרתים בצבא?

הפולני ענה – "אני פטריוט ואני משרת בכדי להגן על המולדת."

הביאלורוסי אמר: "אני משרת בצבא, כי כך קובע החוק."

היהודי אמר – "אני משרת, כי הלשינו עליי (ועסקת השוחד לא הצליחה)."

שמענו סיפורים על הנושא הזה מתקופת מלחמת העולם הראשונה.

נכות היתה עילה לפטור מהשירות הצבאי. ובכן היו "אנשי מקצוע", "מאכערים", ששברו אצבע ברגל או ביד של המועמד לגיוס, פגעו בחוש השמיעה ועוד.

חיל שנפצע בעת השירות הצבאי היה מקבל, בהתאם לאמנה בינלאומית, רנטה חודשית מטעם המדינה בה הוא מתגורר. (כך למשך מקבלים נכי המלחמה מברית המועצות רנטה חודשית ממדינת ישראל, יהודים ולא יהודים כאחד).

והנה סיפור: ליהודי אחד בעיירה – שמו לא ידוע לי – הכינוי שלו היה "קלאקלא" היתה חנות מכולת ופרנסתו היתה דלה. במלחמת העולם הראשונה הלך ל"מאכער" אשר אמור היה לפגוע בחוש השמיעה שלו על מנת לשחרר אותו מהצבא.

במקרה "המאכער" נכשל כנראה בעבודתו. היהודי גוייס לצבא, עבר את המלחמה בשלום, לא הוכר כנכה ולכן לא קבל רנטה. לאחר המלחמה הוא תבע את "המאכער" ל"דין תורה" אצל רב העיר על כך ש"המאכער" נכשל בעבודתו, ושעל כן הוא גוייס. והנה עכשיו הוא כבר גם קצת כבד שמיעה, וגם לא מקבל רנטה ולפיכך מגיע לו פיצוי כספי מה"מאכער".

מפלגות ותנועות נוער

לאחר מלחמת העולם הראשונה יהודי הקהילה היו אוהדי התנועה הציונית. המצב הכלכלי והיחס של השלטון הפולני גרמו לרבים להגר. הנוער השתייך לכל המפלגות הציוניות. יחסית ניתן היה לקבל סרטיפיקט ממשלת המנדט הבריטי ולעלות לארץ ישראל.

המפלגה הקומוניסטית היתה לא לגלית בפולין ומיספר הקומוניסטים בעיירה היה פחות ממיספר האצבעות ביד אחת. הבונד, שהיה פופולרי בהתחלת המאה העשרים, לא קירב את הנוער המתבגר, שהשתייך למפלגות הציוניות. בית הספר "תרבות" החדיר לתלמידים את הרעיון הציוני לעלייה לארץ. ברוך אולפינר ז"ל, חבר בית"ר, עלה לארץ והיה העורך של עיתון "המשקיף". יצחק רונקין חבר "השומר הצעיר" היה עורך עיתון "על המשמר" של מפ"ם (והיה מגיע לאזכרות בבית הכנסת של חסידי סטולין-קרלין בתל אביב). ברוך ביגון, הבן של המורה יוסף ביגון תחילה, "מהשומר הצעיר" – נואם בחסד עליון, היה לימים לאחד מנבחרי הסוכנות היהודית. מ"הנוער הציוני" – יוסל רזניק ויודל שיפמן, מבחירי "העובד הציוני" בארץ. לאחר פירוק ברית המועצות עלו לארץ משם אסירי ציון ואלה שהצליחו לשרוד בשואה. העברית היתה שגורה בניהם כל השנים הודות לשפה שרכשו בבית הספר "תרבות".

אהוד בן עזר

ליטמן מור על מדיניות הסובייטים ובעלות הברית כלפי רצח היהודים בתקופת השואה

בשנת תשס"ה, 2005, ליטמן מור [שנולד ב-22.3.1917] הוציא לאור את ספר זיכרונותיו "המלחמה על החיים". זהו סיפורו של כימאי מזון, מוסמך לבריאות הציבור מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ממקימי שירות המזון במשרד הבריאות ומנהלו לשעבר של השירות. ליטמן מור היה אחד מראשוני המחתרת פ.פ.או. בגטו וילנה ופרטיזן לוחם בעירות נארוץ בביאלורוסיה. בספרו הוא מתאר את חוויותיו האישיות, החל מילדותו בעיירה דוד הורודוק בתחום המושב בבלורוס, האנטישמיות בפולין בשנות ה-30 של המאה ה-20, "גטו הספסלים" בתקופת לימודיו באוניברסיטה בוילנה – ודרך קורותיו כלוחם בגטו וילנה ובפרטיזנים, ועד עלייתו ארצה באוגוסט 1946, וזאת לאחר שגם לקח חלק במפעל "הבריחה" של עלייה ב' במחנות העקורים באירופה. ליטמן מור היה היחיד מלוחמי גטו וילנה, שזכה והאריך ימים לראות את הנוסח החדש של ההצגה "גטו" של יהושע סובול בתיאטרון הקאמרי, ואף אישר את עיקרי הדברים המסופרים במחזה.

קוראי "חדשות בן עזר" התוודעו בגיליונות 690, 691 ו-692 להרצאתו של ליטמן מור על תולדות עיירת הולדתו דוד הורודוק ועל החיים בה לפני השואה. זוהי הרצאה מרתקת שיש בה הרחבה לגבי הפרקים הראשונים של ספרו, ואשר את נוסחה המלא שלח לנו בקובץ וורד עברי – והוא בן 94.

שבתי וקראתי עתה בספרו, שאותו שלח לי בשעתו, ולא יכולתי להינתק מפרשת החיים המתוארת בו, בייחוד הפרקים על תקופת המלחמה, על גיטו וילנה ואצל הפרטיזנים בעירות. וגם הביקור הראשון והנורא שלו, אחר המלחמה, בבית משפחתו הריק בדוד הורודוק, שכל יהודיה ובהם בני משפחתו – נרצחו על ידי המקומיים. וכיצד הוא מוצא-מקבל בסניף הדואר צרור של מכתבים מבני משפחה רחוקים, גם מארה"ב, וחלקם כבר הושמדו באירופה, וזוהי "המשפחה" שלו!

יש קטעים בלתי-נשכחים בספר, שמוסיפים זוויות ראייה חדשות לראייתנו את המלחמה ואת השואה.

"במבט לאחור, כותב ליטמן מור ב"המלחמה על החיים", "אני מנסה להבין אם לא להצדיק את המדיניות של הסובייטים בזמן המלחמה. הם ולא רק הם, אלא גם בעלות-הברית, עשו את כל המאמצים שלא לתת למלחמה צביון של מלחמת היהודים נגד היטלר. לדעתי, העובדה שבנות-הברית לא הפציצו את אושוויץ ואת מחנות הריכוז לא נבעה ממגבלות צבאיות, אלא מטעם זה בדיוק.

"התעמולה הנאצית עשתה הכול כדי לשכנע את העולם שהמלחמה נכפתה על גרמניה על ידי הקפיטליזם הבינלאומי היהודי כמו גם על ידי הקומוניזם שהיהודים הם אבן הפינה שלו. ובכל זאת, הרי בעלות-הברית יכלו להצניח כרוזים כדי להזהיר את כל משתפי הפעולה באירופה, שכל מי שייתן יד לרצוח יהודים יישא לאחור המלחמה באחריות אישית.

"רק מי שהיה שם יכול להבין איזה עידוד זה היה נותן לאלה שנגזר עליהם להירצח או אלה שנדרשו מהם כוחות על-אנושיים להמשיך ללחום ולשרוד.

"אני זוכר שבאחד הלילות ב-1943 עברו מטוסי סיוור סובייטיים מעל וילנה לכיוון פרוסיה, רצינו, ממש התפללנו – שהם יפציצו את הגטו שלנו. אז הבנתי על בשרי את המשמעות של הפסוק 'תמות נפשי עם פלישתים'. [שם, עמ' 110].

בשנים האחרונות התברכנו בסרטים דוקומנטאריים ישראליים מעולים, וראוי היה שייעשה סרט תיעודי שכזה גם על ליטמן מור בעל האישיות המלבבת והסיפורים המרתקים, וזאת כל עוד הוא בכוחו. יש חומר ארכיוני רב בארגון של יוצאי דוד הורודוק בישראל וגם תיעוד בסרטים. זה חשוב לא פחות מתוכניות הבישול האינסופיות בטלוויזיה הישראלית.

פרקי הרצאתו של ליטמן מור והרשימה על אודותיו, התפרסמו בשלושה המשכים בגיליונות המכתב העיתי "חדשות בן עזר" בתאריכים:
גיליון 690 מיום שני, 14.11.11.
גיליון 691 מיום חמישי, 17.11.11.
גיליון 692 מיום שני, 21.11.11.